

ПОТЕНЦІЇ ПАРЕМІЙ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

У статті теоретично обґрунтовано статус паремії як дискурсивної і комунікативної одиниці; проілюстровано її властивості щодо репрезентації параметрів мовленнєвих жанрів, зокрема таких, як тональність спілкування, реалізація комунікативних смислів відповідно до ситуації мовлення; спроектовано концепцію словника активного типу.

Ключові слова: дискурсивна одиниця, комунікативна одиниця, мовленнєвий жанр, тональність спілкування, комунікативний смисл, комунікативна ситуація, словник активного типу.

Осипова Т.Ф. Потенции паремий для исследования коммуникативной лингвистики. *В статье теоретически обоснован статус паремии как дискурсивной и коммуникативной единицы; проиллюстрированы ее свойства относительно представления таких параметров речевых жанров, как тональность общения, реализация коммуникативных смыслов в соответствии с ситуацией речи; спроектирована концепция словаря активного типа.*

Ключевые слова: дискурсивная единица, коммуникативная единица, речевой жанр, тональность общения, коммуникативный смысл, коммуникативная ситуация, словарь активного типа.

Osipova T.F. Idioms potentiality in communicative linguistics studies. *The article presents a theoretical determination of the idiom status, as discourse and a communicative unit; illustrates its qualities as for presenting speech genres parameters, as contacts style, communicative senses realization according to the situation of speaking; composes the conception of the dictionary of an active type.*

Keywords: discourse unit, communicative unit, speech genre, contacts style, communicative situation, dictionary of an active type.

Теоретичні питання дослідження паремій проектується у сфері як лінгвістичних (лексикології, синтаксису, стилістики), так і нелінгвістичних (фольклористики, культурології, філософії, історії, логіки) дисциплін. Специфіка природи та функціонування паремій зумовлює використання різних підходів до їх вивчення.

Сучасний парадигмальний простір лінгвістики репрезентований співіснуванням двох домінуючих парадигм: прагматичної (Ю. Апресян, І. Арнольд, Н. Арутюнова, М. Бахтін, Ф. Бацевич, В. Богданов, А. Вежицька, В. Дементьев, М. Кожинова, Т. Космеда, О. Падучева, К. Седов, Ю. Степанов, І. Сусов, М. Федосюк, Т. Шмельова) і когнітивної (О. Бабушкін, М. Болдирев, В. Герасимов, В. Дем'янков, С. Жаботинська, Л. Зубкова, В. Івашенко, О. Іссерс, І. Кобозева, Н. Кобріна, О. Кубрякова, М. Пименова, З. Попова, О. Рахіліна, О. Селіванова, В. Телія). Найчастіше погляди, що репрезентують два підходи, доповнюють один одного: когнітивісти акцентують увагу на чинниках мисленнєвої діяльності, а головний фокус функціоналістів зосереджений на взаємодії комунікативних чинників, що впливають на структуру мови [14: 7]. Методологічні принципи антропоцентризму,

дискурсоцентризму, функціоналізму, як відомо, формують знання про мову як «форму, спосіб життєдіяльності людини, спосіб вербалізації людського досвіду і його усвідомлення, спосіб вираження особистості й організації міжособистісного спілкування у процесі спільної діяльності людей» [13: 9]. Таке розуміння мови редукує поняття *дискурсу* як «своєрідного відбитку дійсності, що її переосмислила конкретна особа чи цілий соціум із конкретною метою відповідно до комунікативної ситуації» [11]. Отже, комунікативний напрямок, зокрема комунікативно-риторичний аспект прагматично зорієнтованої лінгвістики, щодо дослідження паремій уважаємо на сьогодні найбільш актуальним, адже цілком припускаємо можливість еkleктики, «переплетення» стилів лінгвістичного мислення для нового погляду на розуміння сутності паремій, всебічного осягнення їх статусу.

Мета цієї наукової розвідки – визначити комунікативно-риторичні властивості паремій як дискурсивних одиниць, репрезентантів мовленнєвих жанрів, носіїв розмаїття комунікативних смислів у різних ситуаціях спілкування.

Прагматичний підхід у сучасній лінгвістиці об'єднує поняття «мова» і «мовлення» єдиною системою мовленнєвої діяльності. З огляду на теорію комунікації, елементарною одиницею мовленнєвого спілкування є *мовленнєвий акт* (МА), під яким розуміють актуалізоване речення як форму цілеспрямованої мовленнєвої дії, що здійснюється за принципами і правилами мовленнєвої поведінки і виявляється в межах прагматичної ситуації комунікативного акту [5: 16]. Паремія, як відомо, має усьомовне походження; актуалізована в мовленні, вона набуває певного ілокутивного значення (*референції*) і реалізується за допомогою *ілокутивної сили*, певною мірою впливає на думки та почуття аудиторії, формує поведінку в цілому і комунікативну зокрема (*перлокутивний параметр МА*). Локуція, як відомо, була об'єктом вивчення семантичних теорій у лінгвістиці, перлокуція – аспект МА, яким здавна займалась риторика [9: 14]. Унікальність паремій як лінгвоодиниць у тому, що вони водночас є і одиницями мови (як сукупність загальновідомих стереотипних клішованих висловів, побудованих за зразком «замкненого» речення), і одиницями мовлення (як ситуативні висловлення, що позначають окремі типи подій (явищ) і мають певне комунікативне навантаження) [7: 10]. Таким чином, паремії як мовні категорії фіксують надбання соціально-культурного досвіду народу, а як категорії мовленнєві – є засобом передачі колективної інформації, ефективної реалізації певних комунікативних завдань у відповідних контекстах і ситуаціях. Отже, паремії дають можливість вивчити основні параметри комунікації крізь їхню призму.

З огляду на *теорію мовленнєвих актів* (ТМА) і з урахуванням власне лінгвістичного підходу, поділяємо погляди Т. Шмельової, яка розробила одну з найбільш універсальних методик опису – *анкету (паспорт) мовленнєвого жанру*. Анкета охоплює сім критеріїв характеристики мовленнєвого жанру, зокрема: *комунікативну мету (намір, інтенцію); концепцію адресанта (автора); концепцію адресата; подійний (диктуваний) зміст; чинник комунікативного минулого; чинник комунікативного майбутнього; параметр мовного*

втілення, що становить його основні прагматичні й мовні характеристики, і широко застосовується дослідниками в мовознавчих студіях [15; 12].

Однак поза увагою лишається такий важливий параметр, як **тональність спілкування** – «емоційно-аксіологічна і змістовно-інформативна організація мовного коду в типових комунікативних ситуаціях» [5: 242; 1: 240–245]. Загальновідомо, що кожний мовленнєвий жанр, відповідно до інтенцій, має своє тональне забарвлення, зокрема **МЖ поради** характеризується широкою, м'якою, емоційною, дружньою **доброзичливою тональністю** з метою вплинути на адресата, порівн.: *За грубе слово не сердься, а на ласкаве не здавайся* (2: 183); **жанр засудження** відповідає **фамільярній тональності**, порівн.: *Позици у Сірка очей, та й у хату, здоров!* (2: 195) – поведінка адресата дратує адресанта, тому адресант удається до грубого порівняння поведінки опонента з поведінкою дворового собаки, який не проміне нагоди вскочити в хату; **МЖ попередження** передбачає **сувору тональність**, що межує із загрозою, порівн.: *Будеш лукавить, так чорт задавить* (2: 107); для того, щоб зняти напругу або резюмувати повідомлення, часто застосовується **нейтральна, жартівлива тональність**, порівн.: *Оце тобі, бабусю, й наука: не йди заміж за онука!* (2: 145).

Отже, тональність спілкування формується передусім інтенціями мовця, контекстом комунікації, специфікою каналів, що певною мірою впливає на формування **комунікативного прагматичного смислу** висловлювання, скеерованого **комунікативною ситуацією** мовлення. Під «сміслом» розуміють «інформацію (зміст), плинну в часі, варіативну, суб'єктивну, значною мірою залежну від особистостей, які користуються конкретною мовою» [4: 17–18]. Ф. Бацевич розмежує два типи смислів – **особистісний** як індивідуальний, неповторний концепт у комунікації, що залежить передусім від внутрішнього світу кожного з учасників спілкування, і **комунікативний** – такий, що «формується як сумарна семантична, синтаксична і прагматична домінанта комунікативних стратегій усіх учасників кооперативного спілкування в межах певного контексту і ситуації» [там само]. Творення зазначених понять зумовлюється такими чинниками, як апріорний і апостеріорний. **Апріорний (узуалізований) смисл** існує в психіці кожного індивіда як його світогляд, ментальність, моральність тощо і характеризується сталістю, логічною впорядкованістю, незмінністю. **Апостеріорний (оказіональний) смисл** утворюється в процесі комунікативної діяльності і характеризується суб'єктивністю, змінністю, невпорядкованістю або навіть незрозумілістю, порівн.: *Не лякайся умного ворога, а бійся дурного товариша* (2: 186) (МЖ поради). Породження апостеріорного смислу (товариш страшніший за ворога) натомість апріорного (заввичай ворог викликає негативні емоції, а товариш – позитивні) ґрунтується на порушенні норм логічного викладення інформації. Апостеріорний смисл формує комунікативний смисл висловлювання: не лякатись відкритої небезпеки, а боятись непередбаченості, що може спричинити небезпека завуальована.

Утворення апостеріорного смислу може бути зумовлене актуалізацією значення – наповнення слова новими аксіологічними (ціннісними) асоціаціями (3: 88), порівн.: *Спасибі кумі, що до кума добра* (2: 166) (узуалізований

смысл — *подяка*, актуалізований оказіональний — *іронія, докір*). Оказіональний смысл може утворюватись унаслідок свідомого неузгодження типової форми МЖ з актуальною формою, порівн.: — *А що, Гапко, за п'ятак? — Еге, пане, буде й так* (8: 195) (МЖ *відмови* репрезентований у формі жанру *погодження*).

Досліджуючи погляди І. Франка на деякі проблеми прагматично зорієнтованої комунікативної лінгвістики, зокрема щодо рівня комунікативної компетенції галицьких селян, їхнього вміння будувати повсякденний дискурс, Т. Космеда зазначає, що вчений «наголошував на необхідності вивчати живе мовлення селян заради дослідження форми комунікації (...), убаचाє користь від зазначених записів для становлення «народної белетристики», зауважуючи, що важливо описати «сам спосіб оповідання» (спосіб комунікації крізь відповідне світобачення, світорозуміння і світосприйняття), «трактування матеріалу» (форми комунікації з огляду на відповідне світобачення, ментальність)» [11]. Варто зазначити, що проблема вияву смислів у комунікації на сьогодні є малодослідженою і тому перспективною в аспекті вивчення їх особливостей і фіксування в лексикографічних працях.

Сучасні дослідження у сфері комунікативної лінгвістики свідчать, що вербалізовані мовцем як прямі та непрямі мовленнєві акти, паремії відображають основні комунікативні *принципи* і *максими*, можуть набувати форми *законів* із твердими ілюктивними установками, що набувають статусу параметрів вербальної комунікації, віддзеркалювати та прописувати *комунікативні стратегії* і *тактики* як дієві ходи та прийоми комунікації, репрезентувати *комунікативні правила* аксіологічного характеру, відображати *закономірності* і *тенденції* у спілкуванні, характеризувати учасників комунікації, утворюючи *комунікативні образи*, що зумовлює накопичення комунікативного досвіду, а загалом — формує менталітет українців. У межах *Принципу Кооперації (Співробітництва)* паремії, наприклад, здатні репрезентувати *Закон дзеркального розвитку комунікації*, *Закон мовленнєвого посилення емоцій*, реалізуючи відповідно *Максиму манери (способу)*. *Максима повноти інформації* в межах цього ж Принципу забезпечується репрезентацією *Закону мовленнєвого поглинання емоцій*, *Закону самовиникнення інформації*.

Така властивість паремій надає можливість укладання паремійних тлумачення слівників комунікативного орієнтування [10], спрямованих на підвищення мовної компетенції сучасного мовця, однак розвитку мовленнєвої активності сучасника в аспекті використання паремій може сприяти певне комунікативно-дискурсивне профілювання застосованого паремійного матеріалу, уточнення комунікативних смислів паремій, актуалізованих у різних комунікативних ситуаціях, що проектує концепцію *словника активного типу*, який би задовольнив лексикографічні потреби сьогодення.

Перший досвід такої роботи показав відповідні результати. Одна й та сама паремія, використана мовцями в певних комунікативних контекстах, має різні смислові відтінки й репрезентує різні МЖ, зумовлені інтенціями автора висловлювання, порівн.: *Не спитавши (перше) броду, не лізь (не сунься, не пхайся) прямицем у воду*. Основне значення: «осторога необережному чоловікові, що починає роботу не обчисливши сили й обставини» (6 (1): 188). Ситуа-

тивні значення: 1) докір за необачність у серйозній справі, порівн.: *Так, сину, не можна свататися, як же таки так, не спитавшись броду та в воду* (І. Нечуй-Левицький «Микола Джеря»); 2) повчання, настанова, порівн.: *Треба, бачте, передніше пошукать броду, а потім лізти в воду. Не лізь, куди голова не влізе, – сказав Клим* (І. Нечуй-Левицький, «Пропаші»); 3) обурення: *Як же так можна, не спитавши броду, та у воду!* (І. Нечуй-Левицький, «Микола Джеря»).

За вовка помовка, а вовк і в хату. Основне значення: 'лихе нараз досить згадати, а воно вже й з'являється' [6 (1): 353], порівн.: *Кумо! Ви вдома? – почувся знадвору голос Лотакової Василюни. «Тьфу! За вовка помовка, а вовк на порозі, який чорт її приніс?», – сплюнула сердито Марія, а потім ласкаво відповіла: – Вдома кумочко, вдома, заходьте!* (М. Трайста, «Чесні жони»). Ситуативне значення: говорять іноді жартом, коли в хату входить той, про кого щойно говорено, порівн.: *За вовка промовка, а вовк і в хату. Ці слова сказала Джериха, коли зайшов Микола до хати, і вона здивувалася і таким чином привітала сина, бо вони тільки що з батьком розмовляли за нього* (І. Нечуй-Левицький, «Микола Джеря»).

Рукам волі не давай. Основне значення: 'не хапайся до бійки без причини' [6 (3): 68]. Ситуативні значення: 1) настанова, порівн.: *Тільки знайте: язиком, що хочеш мели, а рукам волі не давай* (І. Котляревський, «Москаль-чарівник»); 2) попередження, погроза, порівн.: *Ну, рукам волі не давайте, бо й волосся у вас на бороді не зостанеться!* (М. Кропивницький, «По ревізії»).

Де двоє б'ються, третій не мішайся. Основне значення: 'не встрявай у спірне діло' [6 (1): 740]. Ситуативні значення: 1) заборона, авторитетно заявлена у формі паремії, порівн.: Старшина (перелякано). *Чого тобі треба?.. Не лізь! Омелян Григорович, де ви у бісового батька? Він тут задавить мене!... Пишіть протокол! Писар. Де два б'ються, третій не мішайся. Бурлака (припер старшину до столу). Злодюга, де твоя честь? У!! (Неначе хотів кинуться на нього, та опам'ятався.) Тьфу! Смердючий, рук паскудить не хочу! (Відходить.)* (І. Карпенко-Карий, «Бурлака»); 2) комунікативне правило поведінки у відповідній ситуації, порівн.: *Та чого ти кричиш! Я ж ні в чому тут не винен! – Бо ви, тату, микаєтесь, куди вам не слід! Де два б'ються, третій не мішається, бо й третьому достанеться. – Цить! цить! цить! Не буду вмикуватися! – промовив Сухобрус, та за шапку, та з хати!* (І. Нечуй-Левицький, «Хмари»); 3) порада, повчання, умотивоване додатковою аргументацією контексту, порівн.: *Ото ж знай, де двоє б'ються, третій не мішайся, бо третьому найбільше дістанеться* (І. Нечуй-Левицький).

Переливає з пустого в порожнє. Основне значення: 'говорять про всяку роботу або балаканину' [6 (2): 767]. Ситуативні значення: 1) спосіб висловлення мовця, порівн.: *Він переливав з пустого в порожнє, говорячи те ж саме, тільки іншими словами* (І. Нечуй-Левицький «Хмари»); 2) обурення щодо комунікативної поведінки партнера з комунікації, порівн.: Воронов. *Но для чого все ато мужику? Я ва спрашиваю, для чого? Горнов. Не знаю. Воронов. Не знаєте? Нет-с, ви знаєте! Да-с, знаєтеї й я знаю!... Горнов. А коли ми обоє знаємо, то задля чого ж переливати з пустого в порожнє?* (М. Кропивницький, «Доки сонце зійде, роса очі виїсть»); 3) додаткове аргументування

авторитетним висловом щодо характеристики ситуації мовлення, порівн.: *Одна і друга дискусія були зовсім безплідні, бо переливали з пустого в порожнє* (І. Франко, «Із секретів поетичної творчості»); 4) синонімічний варіант (трансформація паремії), порівн.: *І пішло сумне переливання із глечика в горщик, з горщика в глечик...* (П. Мирний).

Отже, теорія мовної комунікації є ще однією площиною, на яку можуть бути спроектовані дослідження паремій як мовних і комунікативних одиниць.

Українські паремії увібрали в себе спроможність репрезентувати різні комунікативні смисли або їх відтінки в певних ситуаціях мовлення, що надає можливість досліджувати їх як дискурсивні одиниці. Структура, форма та функціональність паремій нерозривно пов'язані з риторикою – наукою про виразність мовлення, а багатство і різноманітність паремійного матеріалу забезпечує широке коло досліджень комунікативно-риторичного аспекту українських паремій.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Багдасарян Т.О.** Тональність як компонент моделі речевого жанра (на матеріалі речевого жанра «угроза») / Т.О. Багдасарян // *Жанри речі* : [збірник научних статей]. – Саратов : ГосУНЦ «Колледж», 2002. – Вып. 3. – С. 240–245.
2. **Багмет А.** Збірка українських приказок та прислів'їв / А. Багмет, М. Дашченко, К. Андрущенко – [2-ге вид., стереотип., з репринтного відтворення вид. 1929 р.]. – К. : Техніка, 2004.
3. **Бацевич Ф.С.** Вступ до лінгвістичної генології : [навч. посіб.] / Ф.С. Бацевич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2006.
4. **Бацевич Ф.С.** Нариси з лінгвістичної прагматики : [монографія] / Ф.С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010.
5. **Бацевич Ф.С.** Українсько-руський словарь терминів міжкультурної комунікації / Ф.С. Бацевич, Г.Ю. Богданович. – Саки : ЧП Предприятие «Феникс», 2011.
6. **Галицько-руські народні приповідки** : [у 3 т.] / [зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко]. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. Ів. Франка, 2006. – [2-е вид.]. – Т. 1; Т. 2; Т. 3.
7. **Дуденко О.В.** Номінативна та комунікативна природа українських паремій : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / О.В. Дуденко. – Київ, 2002.
8. **Казки**, прислів'я і т. п., записані в Катеринославській і Харківській губерніях І.І. Манжурою. / І.І. Манжура. – Дніпропетровськ : Січ, 2003.
9. **Кобозева И.М.** «Теория речевых актов» как один из вариантов теории речевой деятельности / И.М. Кобозева // *Новое в зарубежной лингвистике* – Вып. XVII : Теория речевых актов / [общ. ред. Б.Ю. Городецкого]. – М. : Прогресс, 1986. – С. 7–21.
10. **Космеда Т.** Комунікативний кодекс українців у пареміях : тлумачний словник нового типу / Т. Космеда, Т. Осіпова. – Дрогобич : КОЛО, 2010.
11. **Космеда Т.А.** Параметр «вишуканість мовлення» в лінгвістичній концепції Івана Франка / Т.А. Космеда // *Людина. Комп'ютер. Комунікація* : [зб. наук. пр.]. – Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – С. 45–50.
12. **Осіпова Т.Ф.** Паремії – репрезентанти мовленевих жанрів / Т.Ф. Осіпова // *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. – Серія № 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). – Вып. 3 : [зб. наук. праць] / [за ред. Л.І. Мацько]. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – С.121–127.
13. **Сусов И.П.** Лингвистическая прагматика / И.П. Сусов. – Винница : Нова книга, 2009.
14. **Ченки А.** Семантика в когнитивной лингвистике / А. Ченки // *Фундаментальные направления современной американской лингвистики*. – М., 1997. – С. 340–369.
15. **Шмелева Т.В.** Модель речевого жанра / Т.В. Шмелева // *Жанри речі* : [Збірник научних статей]. – Саратов : ГосУНЦ «Колледж», 1997. – Вып. 1. – С. 88–98.